SOF'JA ONINA

Reguly Antal obi-ugor gyűjtése

Reguly Antal 1839-től 1847-ig tartó külföldi kutatóútjának legjelentősebb szakasza volt az a másfél év, amit 1843 ősze és 1845 tavasza között az obi-ugorok, manysik és hantik (vogulok és osztjákok) körében töltött az Urál hegységben, valamint az Ob és az Irtis bal oldali mellékfolyóin. Az ezt megelőző idő mind felkészülés volt: finnországi tartózkodása, észt, vót, lapp nyelvi tanulmányai, a két évig tartó komoly kutatómunka Szentpéterváron, amikor nemcsak oroszul tanult, hanem mindent elolvasott, ami kapcsolatos volt a finnugor népekkel. Reguly volt az első, aki huzamos időt töltve obi-ugor nyelvterületen, elmélyülten tanulmányozta előbb – mintegy kilenc hónapon keresztül – a manysi, majd pedig a hanti nyelvet. Tetemes mennyiségű folklór anyagot jegyzett le, amit korai halála miatt nem tudott kiadni. Több mint száz évbe telt, míg kutatók egymást követő nemzedékei sajtó alá rendezték gyűjtését. A magyar nemzeti tudományok alapművei közé tartoznak ezek a kötetek: a Hunfalvy Pál neve alatt megjelent „Vogul föld és nép", Munkácsi Bernát „Vogul népköltési gyűjtemény"-ének négy kötete és két pótkötet, Pápay József „Osztják népköltési gyűjtemény"-e, valamint az „Osztják hősénekek"-nek már Pápay József halála után, Zsirai Miklós és Fokos Dávid gondozásában megjelent négy kötete.

Reguly Antal Urál-vidéki utazásának és folklórgyűjtésének rövid bemutatása mellett még két témával szeretnék foglalkozni: az egyik az, hogy mit tudnak maguk az obi-ugorok Reguly munkásságáról, a másik pedig az, hogy milyen a mai obi-ugor népköltészet.

Az említett könyvek ott, ahonnan az anyaguk származik, Hanti- és Manysiföld, illetve Jamali Nyenyecföld autonóm körzetekben csak néhány példányban találhatók meg. A kutatóknak csak szűk köre jut hozzájuk, még kevesebben tudják olvasni a bonyolult lejegyzésű, magyar és német fordítással ellátott szövegeket. Reguly Antalnak is jó esetben csak a nevét ismerték hosszú ideig. 1993-ban jelent meg az első részletesebb összefoglalás Reguly életéről és Ob-vidéki kutatásairól oroszul Nadežda Vasilevna Lukina fordításában (Pápay 1993). Ez Pápay József írása, mely az „Osztják népköltési gyűjtemény" bevezetőjeként jelent meg, „Reguly Antal emlékezete" címmel. A másik jelentős orosz nyelvű kiadvány 2008 nyarán látott napvilágot. Ez Reguly Antal oroszországi utazásán vezetett naplója, a híres Calendarium, melynek eddig csak a létezéséről tudtunk, de a tartalmát nem ismertük (Reguly 2008). E két munka és a szövegkiadványok segítségével mi, obi-ugorok, is képet alkothatunk Reguly Antal nagyszabású terveiről és senkihez sem hasonlítható teljesítményéről.

Nyelvtudományi Közlemények 106. 300–305.

Az obi-ugor nyelvterületen Reguly mindent gyűjtött: nyelvi, néprajzi, történelmi, gazdasági adatokat, tárgyakat, folklórszövegeket, helyneveket. Megrajzolta az Urálvidékről korának legrészletesebb térképét, ezen kívül antropológiai méréseket is végzett. Mindezt úgy, hogy szinte állandóan úton volt igen nehéz körülmények között. A nagyobb településeken társasági életet élt, szakadatlanul képezte magát, könyveket kölcsönzött, olvasott.

A fiatal magyar utazó a Déli-Szoszva partján, Vszevolodszkojében találkozott először vogulokkal. A jószágfelügyelő két embert rendelt mellé, egyikük Jurkin Pëtr Fëdorovič (Reguly őt Jurkina néven emlegeti), a másikuk Bahtjar Vasilij Nikitič (vogulul Pahtjar), mindketten a középső Lozváról valók voltak. A Calendarium szerint december 11-én találkoztak, s 28-án Reguly már azt jegyzi be, hogy „jól haladok a vogul nyelvben". Január 24-én Szentpétervárra írt levele pedig valóságos tudományos értekezés a vogul folklórról („költészetük hősi énekekre, medveénekekre és lírai dalokra osztható, negyedik csoportba foglalhatók himnuszaik és imádságaik"[1]), és részletesen ír a medvekultuszról is. Különös melegséggel emlegeti nyelvmesterét: „Tanítómesteremet, Baktjárt nem dicsérhetem eléggé, néha reggeltől estig türelmesen ül velem s annyira vonzódik, annyira bizalmas hozzám, hogy vallásuknak és szertartásuknak talán már nincs olyan mozzanata, melyet ne közölt volna velem" – írja Baernek Reguly. A bizalom kölcsönös, és valódi barátságra utal: egy alkalommal, amikor hóviharba kerültek, Bahtjar úgy vélte, a hatalmas pelimi istenség haragját vonta magára. Egy korábbi betegségéből meggyógyulván ugyanis nem mutatott be neki méltó áldozatot, mert nem volt pénze lovat venni. Így a szegény embert egy másik szegény ember, Reguly Antal segítette ki, aki szűkös ösztöndíjából vásárolt egy csikót, amit az előírások szerint feláldoztak a pelimi istennek. „Másnap reggel az én megszentelt és boldog Baktjárommal szerencsésen megérkeztem Pelimbe"– írta Reguly Baernek 1844. április 21-én.

Baktjar társaságában utazott Reguly a déli vogul területekre is, s feltehetőleg az ő közvetítésével és magyarázataival sikerült feljegyeznie a kondai és az alsó-lozvai hagyományokat. A Konda és a Demjanka vidékén Reguly tapasztalta az obi-ugorok déli csoportjainak jólétét, de oroszosodását is – földműveléssel foglalkoztak, tágas házakban laktak. Némileg csalódást okozott neki a találkozás Satiginnal, az utolsó kondai vogul fejedelem fiával Tobolszkban, akinek tanári diplomája volt, és anyanyelvét, hagyományait már felejteni kezdte. Északabbra utazván más életformával ismerkedett meg Reguly, meg is jegyezte egyik levelében: „Az ember itt csak a vadászatot és a halászatot ismeri, állatok bőrével ruházkodik, a ló helyét az eb és az iramszarvas pótolja, atyái isteneinek áldozik és sajátsága teljes birtokában a természetnek nem fél, hanem egész fia: boldog gondatlanságában nem sejtve azon küzdelmet, melyben a polgáriasodás délibb testvéreit emészti, s mely őt is egykor kérlelhetetlenül be fogja olvasztani."

[1] Az orosz nyelvű előadásban az idézetek N. V. Lukina fordításában szerepeltek, e helyt azonban természetesen az eredeti szövegből vesszük az idézeteket (Pápay 1905). *(A ford.)*

A Északi-Szoszva és a Szigva vidékére ötnapi evezés és háromnapi gyaloglás után érkezett meg Reguly és kísérete. Ezt a gyalogutat a „szörnyű mocsáron keresztül" naplójában is megemlítette. Hasonló élményben volt nekem is részem 161 évvel később, amikor magyar tanítványaimmal egy szalehardi szervezésű észak-uráli kiránduláson vettünk részt. Két napig tartott, amíg átvergődtünk a süppedős, ingoványos mocsáron. Ahogyan Reguly és útitársai megörültek, amint megpillantották a Tapszuj folyót, ugyanúgy mi is fellélegeztünk a Szinja folyó láttán…

De ne rohanjunk előre, maradjunk a 19. században! Reguly a Szoszva és Szigva mentén is folytatta az anyaggyűjtést, bár adatközlőinek a nevét nem tudjuk. Manysi nyelven összesen mintegy 70 szöveget jegyzett fel. Ezeket Munkácsi Bernát, feljegyzéseinek megfejtője a „Vogul népköltési gyűjtemény"-ben tartalmi szempontból a következőképpen csoportosította:

1. világteremtési hagyományok (4 szöveg, 3 szigvai, 1 közép-lozvai nyelvjárású);
2. istenek hősi énekei és regéi (5 szöveg, főleg déli nyelvjárásúak);
3. istenidéző igék (7 szöveg);
4. medveénekek (16 szöveg);
5. medveünnepi színjátékok (11 szöveg);
6. jávorénekek (2 szöveg);
7. sorsénekek (24 szöveg);
8. mese (1 szöveg).

Reguly 1844. szeptember 17-én ért el a Szinja folyóhoz, amely akkor a manysi és a hanti nyelvterület határának számított. Másnap kelt át a folyón Tiltim falunál – ez az adat az én számomra azért különösen fontos, mert Tiltim a szülőfalum. Reguly nem vesztegette az időt, naplójában másnap már ezt írja: „osztják szavakat írok". Hamarosan megérkezett Obdorszkba (a mai Szalehardba), ahol hanti tanulmányait akarta folytatni, október végén azonban az Urál hegység és a jeges-tengeri partvidéki tundra felé vette az irányt, ahol helyneveket és nyenyec ragozási paradigmákat gyűjt, s vázlatokat készít térképéhez.

A folklórgyűjtésre végül Berjozovban kerül sor 1844. november közepe és 1845. január eleje között. Egyetlen adatközlőtől, a Szigva menti Hurumpaulból származó Maksim Nikilovtól hat hét alatt 17 000 verssornyi éneket jegyzett fel Reguly. Nikilov kétnyelvű volt, valószínűleg Regulyval is manysiul kommunikált, s egyformán tudott énekelni és mesélni mindkét nyelven. Tizenkét hőséneket, két medveünnepi éneket (ebből az egyik manysi nyelvű) és egy szintén manysi nyelvű, ún. társadalmi mesét jegyzett le tőle Reguly.

Schmidt Éva 1993-ban Hanti-Manszijszkban egy Reguly emlékére szervezett konferencián értékelte azt a hatalmas teljesítményt, melyet ez a két kivételes tehetségű ember véghezvitt (Schmidt Évának ez a kutatása később magyarul is megjelent; Schmidt 2001). Hangsúlyozta, hogy ezzel a gyűjteménnyel a legalaposabban lett dokumentálva egy azóta kihalt népcsoport, a szigvai osztjákság folklórja. A tizenkét hősének közül hét az Ob menti kultuszhelyekhez kötődik. Az Ob az

obi-ugor világkép tengelye, torkolata az alsóvilággal, a gonosz erők és az elhaltak birodalmával határos, felső folyása pedig (ahol az Irtissel összefolyik), az élet és a fény forrásával asszociálódik. Ehhez a helyhez két hőséneke kötődik Nikilovnak, mindkettőnek az Aranyfejedelem, azaz a Világügyelő férfi a hőse. Nikilov többi énekének a színhelye a mellékfolyókhoz, a Szoszva, a Pelim és a Nadim folyókhoz kapcsolódik.

A Regulyval kapcsolatos irodalomban már-már közhelyszerű az a kijelentés, hogy Reguly nem tudott hantiul. Ezt hangsúlyozta már Hunfalvy is. Szerinte Reguly folytatni kívánta osztják tanulmányait a terepen, de korai, hirtelen halála miatt erre már nem volt lehetősége. Feljegyzéseinek megfejtője, Pápay József is úgy vélte, hogy a mondat- és sorbeosztás nélküli, egybefüggő szöveget úgy írta Reguly, hogy nem értette annak tartalmát. Elgondolkoztató azonban, hogy a Calendariumban mindegyik hőséneket név szerint, sőt két nyelven, hantiul és manysiul említi, pedig ez korábban nem volt szokása. Tehát nagyon is tudta, hogy mit ír le. Lehetséges, hogy Nikilov manysiul összefoglalta neki az énekek cselekményét. Toldy Ferenchez írt levelében olyan részletes jellemzést ad az osztják hősénekekről, hogy ahhoz értenie kellett az énekek szövegét. Ismerve Reguly nyelvtehetségét, néhány hónap elég lehetett neki ahhoz, hogy tájékozódjék a vogullal közeli rokon osztják nyelvben.

A Reguly által feljegyzett hősénekek epikus alkotások. Az istenek vagy a nemzetségek bálványszellemei egyes szám első személyben mondják el a velük megtörtént eseményeket. Ezek az istenek korábban valóságos emberek voltak, akiknek az élete harcokban telt el. Az énekekben tükröződik az ősi osztják társadalom szerkezete. A különálló törzsek saját fejedelmeik alatt élnek megközelíthetetlen faváraikban. A hősök nyíl számára áthatolhatatlan, pikkelyes páncélban, karddal felövezve jelennek meg. Az ifjúság a küzdőtéren szórakozik. Az ének hőse vagy vérbosszút teljesít, vagy fülébe jut valamely bájos fejedelem-kisasszony híre, és elindul, hogy megkérje a kezét. A nászmenet általában háborúságba torkollik. A hadba való indulást haditanács előzi meg, melyre az egész népet összehívják. Ezután következik a harcosok kiválasztása és a hadba indulás idejének meghatározása. Maguk a hősök pedig „a közönséges emberkorabeli világ beálltakor" ételáldozatot, véráldozatot fogadó bálványokká ülepednek. Sűrű erdőségekben, ligetekben, magas hegyeken vagy a folyók forrásvidékén, a folyók melletti hegyfokokon székelnek. Ezek a szent helyek. Ha egy hanti ilyen hely közelébe kerül, áldozattal engeszteli meg az ott lakozó szellemet, de a bálványt nem. Ebből látható, mint Pápay is megállapítja, hogy „az osztjákok nem a bálvány ábrázolását imádják, hanem magát a szellemet".

Itt térek vissza az első kérdéshez: mit tudnak az obi-ugorok Regulyról? Azon a két kiadványon kívül, amit említettem, örömmel számolhatok be arról, hogy az utóbbi időben nálunk is egyre fontosabbá válik az obi-ugor folklór kutatása, és megkerülhetetlenné válik a Reguly-gyűjtések ismerete is. Monográfiák, konferenciakötetek tanúskodnak erről (Voldina 2002, Afanas'eva–Voldina 2005). Ezen a téren nagyon sokat köszönhetünk Schmidt Éva munkásságának. Nemcsak azzal,

hogy konferenciákon beszélt a magyar és a finn tudósok munkásságáról, hanem igen fontosnak tartotta a Reguly által feljegyzett hagyományoknak a visszatanítását a kultuszhelyek környékén. Ezért írta át cirill betűvel többek között a Reguly és Pápay gyűjtötte hősénekeket, sőt nemcsak átírta, hanem a már kihalt szigvai nyelvjárású szöveget berjozovóira fordította. Hasonlóképpen manysi szövegeket is hantira fordított, ha szükségesnek látta. Az 1930-as évekre eloroszosodott kondai manysik számára elkészítette a Munkácsi és Kannisto által gyűjtött folklórszövegek mutatóját – melyben az adatközlők személye van fókuszban azért, hogy a helybeliek tisztába kerüljenek saját felmenőik teljesítményével. De nemcsak a mutatókat adta át a kondai manysiknak, hanem a szövegek egy részét is, oroszra fordítva – az etnikus kultúra visszatanításának céljából.

A Schmidt Éva által alapított belojarszki folklórarchívum (melynek nyomán utóbb több más archívum is született) nagyszerű könyvtárának köszönhetően alkalmas arra, hogy beleépítse munkásságába a külföldi tudósok eredményeit is. Schmidt Éva sok energiát fektetett abba, hogy munkatársait megismertesse ezekkel az eredményekkel (lásd többek között Uspenskaja 2004). Ha Reguly újra visszatér az Ob-vidékre, az részben neki köszönhető. A Reguly-gyűjtés alapos kutatására pedig nagy szükség van nálunk is, mert ennek segítségével nemcsak a már kihalt nyelvjárásokat lehet rekonstruálni, de a nép szellemi, anyagi kultúrájának megismeréséhez is közelebb juthatunk. Éppen ezért lenne szükséges folytatni Schmidt Éva munkáját, és a Reguly-szövegeket kiadni nálunk is eredeti formában, cirill betűs átírással, orosz fordítással, hogy a mai nemzedékek is megismerkedhessenek velük, beépüljön hagyományaink közé, és kutathatóvá váljék. Erre törekszünk mi is jelenlegi munkahelyemen, a hanti-manszijszki Jugor Egyetem obi-ugor intézetében, valamint az egyetem keretében működő, Juvan Šestalov által vezetett kutatócsoportban.

A korábban feltett második kérdésre hely hiányában csak röviden tudok kitérni. Az Ob-vidéken ma is van élő népköltészet, bár az elmúlt évszázadban a hagyományok átadása sok akadályba ütközött. De ma is születnek egyéni énekek (Reguly lírai daloknak, Munkácsi sorsénekeknek nevezte őket), és ma is mondják a meséket, történeteket. Az epikus költészet inkább a medveünnepi repertoárban maradt meg. Hősénekeket már csak kevesen tudnak, de a hősénekek szüzséi prózai formában tovább élnek. Medveünnepet is ritkán rendeznek, ezek egy-egy nagyobb népcsoport közösségi ünnepei. Nyelvi-néprajzi táborokban gyerekeknek is tanítják a medveünnepi hagyományokat. A rövid műfajok közül a találós kérdések beépültek az iskolai oktatásba is, ezek máig részei az obi-ugor gondolkodásnak. Mindehhez Reguly Antal munkássága is hozzájárult, amiért hálásak vagyunk neki, és megőrizzük emlékét.

Irodalom

Afanas'eva, K. V. – Voldina, T. V. (szerk.) [Афанасьева, К. В. – Волдина, Т. В. (ред.)] (2005), Материалы VI Югорских чтений «Героический эпос обских угров: наследие и современность». Сборник научных статей. Издательство «Икар», Москва.

Hunfalvy Pál (1864), A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból. Eggenberger Ferdinánd, Pest.

Munkácsi Bernát (1892–1921), Vogul népköltési gyűjtemény I–IV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Pápay József [Папаи Й.] (1993), Божество слова. Памяти Антала Регули. Пер. с немецкого Н. В. Лукина. Северный дом, Сургут.

Reguly, Antal [Регули, Антал] (2008), Календариум. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г. Путешествие по России: Петербург–Урал–Петербург. Bibliotheca Regulyana 5. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Reguly Antal – Pápay József (1905), Osztják népköltési gyűjtemény. Hornyánszky Viktor – Karl W. Hiersmann, Budapest–Leipzig.

Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1944), Osztják hősénekek I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1951), Osztják (chanti) hősénekek II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós – Fokos Dávid (1951), Osztják (chanti) hősénekek III/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós – Fokos Dávid (1965), Osztják (chanti) hősénekek III/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Rombandejeva, Je. I. [Ромбандеева, Е. И. ред.] (2005), Мифы, сказки, предания манси (вогулов). Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока, Том 26. Наука, Москва–Новосибирск.

Schmidt Éva (2001), Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi Kultúra – Népi Társadalom 20: 99–120.

Uspenskaja, S. S. [Успенская, С. С.] (2004), Первые нотированные записи песенного творчества обских угров. In: Лукина, Н. В. (ред.): Языки и культура народов ханты и манси. Часть 2. Филология. Издательство Томского университета, Томск. 196–203.

Voldina, T. V. [Волдина, Т. В] (2002), Хантыйский фольклор: история изучения. Издательство Томского университета, Томск.

(Fordította: Csepregi Márta)